

Релігійний компонент в системі освіти: підходи до державного регулювання

Олена Романова,
заступник завідуючого відділом
Національного інституту стратегічних досліджень

Вихід на загальнодержавний рівень проблеми запровадження у загальноосвітніх школах України релігійних дисциплін потребує вивчення й аналізу цілого комплексу питань задля формування відкритих, зрозумілих позицій щодо підходу держави до регулювання релігійного компонента у світській системі освіти.

Активне обговорення питань щодо доцільності формування нових принципів єдності нації і створення у свідомості людей впорядкованого гармонійного світу, посилення виховних функцій держави, її піклування про суспільну мораль чи не в першу чергу стосуються освіти, гуманізації її змісту, перегляду навчально-виховного процесу. У зв'язку з цим проблеми формування моральних і духовних цінностей, світогляду людини, запровадження у загальноосвітніх школах релігійних дисциплін жваво дискутуються в наукових, освітянських, державно-владних колах, а також серед представників духовенства.

Аналіз публікацій вітчизняних науковців, зокрема праць В. Єленського, Н. Кочан, В. Бондаренка, М. Заковича, А. Колодного, Ю. Решетникова, І. Бега, С. Здіорука, О. Огірка, Л. Шангіної, Л. Гузара, А. Затовського, а також зарубіжних авторів – І. Понкіна, О. Журавського, Ж. Бореро, Р. Дебре та інших засвідчує широке коло підходів до розуміння проблеми і, відповідно, до шляхів її вирішення. Не існує й усталених трактувань понять „світська освіта” і „релігійна освіта”, по-різному тлумачиться категорія „відокремлення школи від церкви”. Все це викликає гострі дискусії, робить проблематичним визначення характеру відносин світського і релігійного в системі загальної освіти.

Рішення Міністерства освіти і науки України про введення у 5 - 6 класах дисципліни „Етика” і заява Президента В. Ющенка про впровадження в державних загальноосвітніх школах навчальної дисципліни з умовною назвою „Етика віри” актуалізували вирішення проблеми на загальнодержавному рівні. Формування і здійснення державної політики,

адекватної цій проблемі, має відповідати вимогам сучасності, створювати, з одного боку, умови для забезпечення прав і свобод громадян, в тому числі дотримання фундаментальних принципів релігійної свободи, з іншого – випрацьовувати законодавчі норми, котрі ці права регулюватимуть.

З'ясування низки питань, огляд яких пропонується у статті, необхідне при обґрунтуванні політики з регулювання взаємовідносин світського і релігійного в системі загальної освіти, реалізація якої підпорядковуватиметься зрештою необхідності збереження в соціумі злагодності і стабільності, формуванню міжконфесійної толерантності, мінімізації негативних тенденцій в суспільстві, в тому числі й у релігійному середовищі. Відтак вирішення означених питань, вироблення оптимальних рекомендацій є стратегічно важливим завданням, спрямованим на захист національних інтересів і забезпечення внутрішньополітичної безпеки.

Усвідомлення державницьких позицій щодо зазначеної проблеми потребує аналізу і врахування таких питань: 1) чітке розуміння сутності категорій „світськість”, „світський характер освіти”, „відокремлення школи від церкви”; 2) визначення меж релігійного компонента у світській школі; 3) суспільне сприйняття проблеми; 4) аналіз досвіду західних країн, врахування положень міжнародних правових актів.

1. Введення у вжиток терміна „світськість” як іменника пов'язується з французькою практикою, коли наприкінці XIX століття було застосовано його як ознаку держави, що позиціонує себе незалежно від духовенства, нейтральною у своєму ставленні до всіх культур і вільною від будь-якої теологічної концепції. До цього термін використовувався лише як прикметник у словосполученнях „світська школа”, „світська мораль”, „світська держава”.

Французький вчений Ж. Бореро доповнює таку характеристику тезою про забезпечення державою повної рівності громадян у питаннях віри і повної свободи совісті через одночасну відмову від державного атеїзму і будь-якої теологічної концепції [1].

Загальне визначення термінів „світськість”, „світський” в сучасних українських і російських тлумачних словниках можна звести до розуміння державних інститутів як таких, що відображають їх загальногромадянську, світську спрямованість, а щодо особи – як такої, що не має духовного сану. Зокрема, „Великий тлумачний словник сучасної української мови” подає поняття „світський” як „не церковний, не духовний. Той, хто не має духовного сану. Який відповідає вимогам світу” [2, с. 1300].

В тлумачному словнику російської мови слово „світський” визначається як належний до світу, мирський, цивільний [3].

Однак, попри всю розмаїтість, тлумачення єдині у твердженнях, що

**Релігійний компонент в системі освіти:
підходи до державного регулювання**

Олена Романова

„світськість”, „світський” не означає антирелігійність чи позарелігійність. Відповідно, і декларування „світськості” освіти означає лише те, що державна шкільна освіта не ставить своїм завданням підготовку кліриків. Норма про відокремлення школи від церкви при цьому закріплює **адміністративну і фінансову незалежність** шкіл від релігійних організацій.

Отже, узагальнюючи наведені трактування, можна стверджувати, що **світською, незалежно від вивчення чи не вивчення будь-яких релігійних дисциплін, є освіта загальноосвітнього значення, яка реалізується за державними стандартами в державних і недержавних навчальних закладах, і не ставить за мету підготовку служителів культу та не управляється винятково релігійними організаціями.** Не належать до світської освіти катехізація, а також внутріцерковна духовна освіта, що готує кадри служителів культу, тобто вузькопрофесійна релігійна (духовна) освіта.

Таким чином, термінологічне значення світського характеру освіти само по собі не означає заборони на одержання релігійних знань у загальноосвітній школі. Проблема полягає не в тому, „можна” чи „не можна” вводити релігійні навчальні дисципліни у школі, а в розумінні різниці між „релігійною освітою” і „наданням релігійних знань”.

2. Втім існують певні обмеження для релігійного компонента у світській школі. В різних країнах вони різні і визначаються конкретно моделлю державно-церковних відносин та, відповідно, національними законодавчими актами.

В українському варіанті це сепараційна модель відносин держави і церкви та церкви і школи. Законодавство України формалізує такі положення:

- жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова (Ст. 35 Конституції України) [4];
- навчально-виховний процес у навчальних закладах є вільним від втручання... релігійних організацій (ст. 8 Закону України „Про освіту”);
- залучення учнів, студентів до участі в ...релігійних заходах під час навчально-виховного процесу не допускається (ст. 8 Закону України „Про освіту”);
- навчальні заклади в Україні, незалежно від форм власності, відокремлені від церкви (релігійних організацій), мають світський характер, крім навчальних закладів, заснованих релігійними організаціями (ст. 9 Закону України „Про освіту”);
- діячі науки, культури та представники інших сфер діяльності за рішенням навчального закладу можуть брати участь у навчально-виховній роботі, ...подавати консультаційну допомогу педагогам (ст. 23 Закону України „Про освіту”) [5];
- у загальноосвітніх навчальних закладах забороняється утворення і

діяльність ...релігійних організацій (ст. 17 Закону України „Про загальну середню освіту”);

- примусове залучення учнів (вихованців) загальноосвітніх навчальних закладів до вступу в будь-які об'єднання громадян, релігійні організації ...забороняється (ст. 17 Закону України „Про загальну середню освіту”) [6].

Сукупність цих положень висуває такі вимоги до релігійного компонента в загальноосвітніх школах України:

- релігійні знання мають бути нейтральними, без пропаганди будь-якого віровчення та залучення учнів до церкви;
- надання релігійних знань у школах не повинно супроводжуватися релігійними культовими заходами (богослужіння, молитви тощо);
- релігійні навчальні дисципліни мають викладати світські викладачі;
- представники церков можуть залучатися в якості консультантів при формуванні навчальних програм з релігійних дисциплін, надавати поточну консультативну допомогу світським педагогам, проте не можуть бути викладачами релігійних дисциплін у світській школі.

Щодо форм надання релігійних знань, то думки науковців в цілому збігаються щодо доцільності загальнопросвітницької, культурологічної, етичної спрямованості релігійних навчальних дисциплін. Варто погодитися з трьома основними формами надання релігійних знань, які описує російський дослідник І. Понкін. Він характеризує **релігійно-культурологічну освіту** як цілеспрямований процес набуття знань про конкретне релігійне віровчення, культуру і життя певної релігії. **Релігієзнавча** освіта пов'язується з викладанням порівняльного аспекту знань про існуючі віровчення, їх особливості, практику, основні події та історично значущих осіб, історико-політичну і соціально-культурну роль релігії як явища соціального життя. **Змішана** форма навчання подається як поєднання релігійно-культурологічної і релігієзнавчої – етноконфесійна освіта, що одночасно з загальноспросвітницькими релігійними знаннями прилучатиме учнів до духовно-моральних цінностей і культури традиційної релігії як невід'ємної частини національної культури [7].

3. Правова демократична держава передбачає формування державної політики відповідно до потреб суспільства та з урахуванням громадської думки. Отже, рішення про впровадження дисциплін з надання релігійних знань у загальноосвітніх школах має підкріплюватися позитивним ставленням до цього громадян. Адже питання, що стосуються релігії і церкви, не лишаються поза увагою соціологічних служб. Зокрема, спеціальні дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова присвячуються питанням рівня і характеру релігійності українського суспільства, в тому числі й впровадження вивчення релігії у державних загальноосвітніх закладах. Результати одного із загальнонаціональних опитувань, проведеного соціологічною службою Центру з серпня 2000 року по червень 2004 року в частині

**Релігійний компонент в системі освіти:
підходи до державного регулювання**

Олена Романова

„Релігія. церква. Освіта”, показали, що значна кількість громадян (більше 40 %) підтримують вивчення в загальноосвітній державній школі дисциплін, що в тій чи іншій формі дають знання про релігію або основи християнської етики, православної культури. Водночас понад половина опитаних переконана, що вивчення таких дисциплін має бути добровільним.

58 % громадян поділяють думку, що загальноосвітня школа має давати учням поряд з матеріалістично орієнтованими знаннями також і релігійні знання як альтернативу матеріалістичному баченню світу. Більше половини (52 %) опитаних згодні з тим, що доцільно переглянути навчальні програми державної загальноосвітньої школи з метою надання освіти „нейтрального” характеру (не релігійного, але й не атеїстичного).

Простежується значна суспільна підтримка практики заснування церквами загальноосвітніх навчальних закладів. 27 % респондентів засвідчили безумовне бажання навчати дітей саме в таких навчальних закладах, майже 34 % обумовили його рівнем освіти, яку забезпечували б такі заклади. Близько 27 % не бажають навчати дітей у загальноосвітніх навчальних закладах, заснованих церквою. При цьому більше половини громадян готові сплачувати добровільний податок на такі загальноосвітні заклади. Серед них близько 30 % обумовили цю свою готовність наявністю коштів; 13 % - у залежності від того, які церкви отримували б кошти від такого податку; беззастережну готовність сплачувати податок засвідчили 10 % респондентів. Не сплачували б такого податку 38 % респондентів [8].

Останнє опитування з проблем релігійного навчання і виховання дітей і молоді в Україні Центр провів у серпні 2005 року. Результати, поряд з підтвердженням попередньої динаміки громадської думки, засвідчили виразну кореляцію поглядів із загальною конфесійно-релігійною ситуацією в країні, яка характеризується чіткою різницею між західними і рештою областей країни.

Так, підхід західного регіону характеризується орієнтацією на **обов'язковість** участі державної школи в релігійному навчанні і вихованні, наявність в ній обов'язкових релігійних дисциплін, метою яких має бути насамперед виховання релігійності дітей і прилучення їх до церкви. Позитивно ставляться в цьому регіоні і до супроводження уроків молитвами та іншими елементами релігійних обрядів.

В інших регіонах ситуація протилежна. Там чимало прихильників забезпечення релігійного навчання і виховання поза державною школою. У випадку ж залучення державної школи до участі в релігійному вихованні і навчанні переважає впевненість у забезпеченні **добровільності** вивчення релігійних дисциплін. Метою їх впровадження вважається передусім вивчення історії релігії і моральних заповідей, що їх містять різні віровчення, - без виховання релігійності дітей і залучення їх до церкви, а також без супроводження навчання молитвами та іншими

елементами релігійних обрядів.

Більшість громадян (всіх регіонів) поділяє думку, що загальноосвітня школа має давати учням поряд з матеріалістично орієнтованими знаннями і релігійні знання як альтернативу матеріалістичному баченню світу [9].

4. Досвід вирішення проблеми західними демократичними країнами може бути корисним і для України.

Слід зазначити, що право на вивчення релігії закріплено більшістю конституцій західних країн, воно є складовою права на здобуття освіти відповідно до національно-культурної приналежності особи. Як відзначає В. Єленський, право на вивчення релігії у західноєвропейських країнах включає в себе право на створення приватних шкіл, підконтрольних тій чи іншій церкві, та право на вивчення релігії в публічних (державних - авт.) школах. У деяких країнах релігійне навчання в публічних школах є нормою конституції (Німеччина, Італія, Іспанія, Польща, Чехія), в інших – не забороняється, але й не запроваджується конституційно і регулюється законами. Відносини між владою і конфесійними школами можуть мати контрактний характер (Франція, Іспанія); в деяких країнах конфесійним школам надається статус публічних (Німеччина, Австрія, Швейцарія, Словаччина) [10].

Як правило, конфесійні школи у західних країнах в тій чи іншій мірі користуються фінансовою підтримкою держави. Таке фінансування може включати оплату персоналу й вартість підручників при наданні школі статусу публічної. В інших випадках держава забезпечує безплатне навчання в частині навчальної програми, що здійснюється за державними стандартами.

Кількість учнів, які отримують загальну освіту у конфесійних навчальних закладах у західних країнах, доволі висока. Навіть у Франції, яка вважається найбільш секулярною серед західноєвропейських країн, в таких школах (як правило, це католицькі школи) одержує загальну освіту майже 20 відсотків учнів.

Звісно, існують певні відмінності у викладанні релігії у конфесійних і державних школах – останні мусять обмежувати обов'язковий релігійний компонент, щоби бути відкритими для інших релігійних і філософських ідей, сприяти толерантності.

В різних країнах важливість релігійних дисциплін оцінюється по-різному і, відповідно, запроваджуються різні системи оцінювання знань учнів з них. В деяких країнах оцінки з релігії не виставляються в атестати зрілості, в інших – релігія як дисципліна нічим не відрізняється від інших дисциплін. Статус вчителя релігії теж різний у різних країнах. В деяких країнах таких викладачів готують в державних ВНЗ так само, як і викладачів інших предметів. У багатьох країнах немає заперечень щодо викладання релігійних дисциплін духовними особами [10].

Окремим є питання, пов'язане з релігійними переконаннями учнів та

**Релігійний компонент в системі освіти:
підходи до державного регулювання**

Олена Романова

їх проявами. Зокрема, це носіння релігійних символів, відмова учнів від певних уроків чи відвідування школи у дні, визначені їх релігіями як вихідні, а також проблеми розміщення релігійних символів (розп'ять, заповідей) у шкільних приміщеннях. Певні проблеми виникають стосовно молитов. Як правило, такі питання у західних країнах регулюються нормативними актами. Так, у Франції 2004 року було прийнято закон, яким заборонялося носити у державних школах релігійні символи, зокрема мусульманські хустки-хиджаби, які засвідчують приналежність до певного віросповідання. Натомість ті ж прояви релігійності в одязі (так само, як і індивідуальні молитви учнів) у американських школах захищені нормами законів.

В цілому характер навчання релігії у західних країнах залежить переважно від моделі державно-церковних відносин. Але принцип нейтральності ставлення держави до релігії, як правило, не означає байдужості до релігійних цінностей. І принцип нейтральності для державних шкіл зовсім не означає, що такі школи мусять бути цілком секулярними й вилучати навчання релігії зі своїх програм.

Роль і місце релігії в суспільному житті, важливість дотримання прав на свободу думки та віросповідання, у тому числі й на одержання релігійних знань, підкреслюється багатьма міжнародними і європейськими документами. Проблема релігійного компоненту у світських національних освітніх системах виносяться на порядок денний сесій Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ). Так, в Рекомендаціях ПАРЄ 1202 від 1993 року вказується на обов'язок світської держави забезпечувати вивчення релігійних і етичних систем як шкільної дисципліни, домагатися окремого і ретельного опису релігій у шкільних підручниках (зокрема з історії) та усному викладанню з метою досягти кращого і повнішого розуміння різних релігій [11].

Рекомендація ПАРЄ 1396 „Релігія і демократія” 1999 року, визнаючи освіту ключовим засобом подолання неуктвта і стереотипів, наполягає на необхідності перегляду шкільних та університетських курсів задля кращого розуміння різних релігій [12].

Окремий рекомендаційний документ ПАРЄ прийнято і за результатами IV сесії у жовтні 2005 року. Рекомендація 1720 (2005) „Освіта і релігія” ще раз підтверджує основні європейські позиції щодо місця релігії і релігійних знань в сучасному суспільстві. Нагадаємо основні з них.

Сповідування будь-якої релігії, у тому числі вибір атеїстичного світосприйняття, є приватною справою кожної людини. Однак це не заперечує думки, що загальне добре знання релігій і, як наслідок, створення атмосфери терпимості надзвичайно важливе для виховання громадян в демократичному дусі.

Освіта відіграє ключову роль у боротьбі з неуктвом, стереотипами і неправильним уявленням про різні релігії. Держава має заохочувати

поширення знань про них.

Школа посідає центральне місце в освітньому процесі, формуванні критичного способу мислення майбутніх громадян і веденні міжкультурного діалогу. В ній закладаються основи толерантної поведінки, що базується на повазі гідності кожної людини. Навчання дітей історії і філософії основних релігій допоможе у боротьбі з фанатизмом.

Знання релігій – невід’ємна частина знання історії людської цивілізації. І це зовсім інше, ніж сповідування певної релігії і дотримання релігійних обрядів. Навіть у країнах, де явно домінує одна релігія, слід вивчати походження всіх релігій, а не віддавати перевагу єдиній релігії чи підтримувати прозелітизм.

Рада Європи відводить освіті ключову роль у розбудові демократичного суспільства, проте вивченню релігій у школах поки не надає належної уваги.

Згідно з зазначеними позиціями, Асамблея рекомендує Комітету Міністрів (Європи) визначити можливі підходи до вивчення основ релігій в початковій і середній школі та надавати всіляку підтримку вивченню основ релігій як в процесі початкового навчання, так і в системі підвищення кваліфікації. Урядам країн-членів рекомендовано забезпечити вивчення основ релігій в державних початкових і середніх школах на основі таких критеріїв:

- метою навчання має бути ознайомлення учнів з релігіями, що сповідуються в їхній та сусідніх країнах, переконати їх, що всі люди мають однакове право вірити, що їх релігія є „істинна віра”, і що інші люди, які сповідують іншу релігію або є атеїстами, як представники людського роду нічим від них не відрізняються;

- програма навчання має включати абсолютно об’єктивну історію основних релігій поряд з правом вибору атеїстичного світосприйняття;

- програма має давати молоді знання, які дозволять їй відчувати впевненість у собі у випадку зустрічі з релігійним фанатизмом;

- програма не повинна порушувати межу між культурною і релігійною сферами, навіть якщо це стосується країн з державною релігією. Це не насадження віри, а прагнення дати зрозуміти молоді, чому релігія є джерелом віри для мільйонів;

- викладачам релігійних дисциплін необхідна спеціальна підготовка. Йдеться про викладачів гуманітарних дисциплін. Втім спеціалісти в інших галузях також можуть бути призначені відповідальними за навчання релігії;

- державі належить стежити за підготовкою викладачів і приймати програми, які мають бути адаптовані до специфіки кожної країни та віку учнів. При виробленні таких програм Рада Європи консультуватиметься з усіма зацікавленими сторонами, в тому числі й з представниками релігійних конфесій [13].

Олена Романова

Висновки і пропозиції

1. Світський характер державної освіти не є перешкодою для впровадження в навчальний процес загальноосвітніх шкіл дисциплін з надання релігійних знань, релігійні знання можна і потрібно розглядати як елемент світської культури.

2. Знання про релігію має здійснюватися світськими викладачами, бути нейтральним за змістом і не супроводжуватися релігійними обрядами.

3. Запровадження навчальних дисциплін з релігійних знань в цілому відповідає суспільним настроям, втім ставлення громадян до таких дисциплін має суттєві регіональні відмінності.

4. Більшість західних країн в тій чи іншій мірі підтримують надання релігійних знань в загальноосвітніх школах, а також забезпечують створення і функціонування загальноосвітніх конфесійних навчальних закладів, що засновуються релігійними організаціями.

За базування державної політики на зазначених положеннях **практика взаємодії** „світського” і „релігійного” в системі загальної освіти України може бути такою: наявність в державних загальноосвітніх закладах дисциплін, що надають релігійні знання; існування загальноосвітніх конфесійних навчальних закладів, які забезпечують загальну освіту за державними стандартами, а також конфесійно орієнтоване навчання та виховання загального просвітницького характеру.

Ця практика потребуватиме таких **державних кроків**:

- включення в інваріантну частину базового навчального плану для загальноосвітніх навчальних закладів дисциплін релігійного спрямування; доцільна форма навчання – змішана (поєднання релігійно-культурологічної та релігієзнавчої освіти); обов’язковість дисциплін для вивчення в школі, добровільність – для вивчення учнями;

- забезпечення принципу добровільності вибору дисциплін з надання релігійних знань наявністю альтернативних предметів морально-етичного спрямування;

- надання органам місцевого самоврядування права на визначення варіативної частини релігійних дисциплін загальноосвітніх навчальних закладів з урахуванням регіональних конфесійних і суспільних особливостей;

- підготовка відповідного кадрового корпусу світських вчителів релігійних предметів;

- законодавча підтримка можливості заснування релігійними організаціями загальноосвітніх навчальних закладів за державними стандартами, їх ліцензування та акредитація відповідними органами державної влади на загальних підставах;

- вироблення механізмів державної фінансової підтримки загальноосвітніх конфесійних навчальних закладів.

Література:

1. **Бореро Ж.** Светский характер государства // http://www.ambafrance.ru/rus./looks/france_today/laicite.asp
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов. / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.
3. **Ожегов С. И., Шведова Н. Ю.** Толковый словарь русского языка / Ин-т рус. языка им. В. В. Виноградова РАН. – 4-е изд., доп. – М.: Азбуковник, 1997. – 1440 с.
4. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України, 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
5. Про освіту: Закон України від 4 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради. – 1991. № 34. – С. 451.
6. Закон України „Про загальну середню освіту” від 13 травня 1999 р. / Офіц сайт ВР України. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
7. **Понкин И. В.** Правовые основы светскости государства и образования. – М.: Про-Пресс, 2003. – 416 с.
8. Громадська думка про релігію і церкву в Україні (соціологічні дослідження Центру ім. О. Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 3 (51). – С. 30 - 40.
9. Релігійне навчання і виховання дітей і молоді в Україні: позиції громадян: інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу „Релігійна освіта і виховання в Україні: проблеми і шляхи розв'язання”: Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, Київ, вересень 2005. – 59 с.
10. **Єленський Віктор.** Релігійне навчання й виховання в законодавствах та освітніх системах західноєвропейських країн // Людина і світ. – 2001. – № 11-12. – С. 32 - 36.
11. Парламентська Асамблея Ради Європи (сорок четверта чергова сесія) Рекомендація 1202 (1993) // Українське релігієзнавство № 4/2005 (36): Тематичний випуск „Мораль. Релігія. Суспільство”. Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2005. – 264 с.
12. Рекомендація 1396 (1999) „Релігія та демократія”. Прийнято Парламентською асамблеєю Ради Європи 27 січня 1999 р. // Українське релігієзнавство № 4/2005 (36): Тематичний випуск „Мораль. Релігія. Суспільство”. Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2005. – 264 с.
13. Recommendation 1720 (2005) „Education and religion”. – <http://assembly.coe.int/documents/adoptedtext/ta05/erec1720.htm>